

Sæcula Sæculorum

FRA EVIGHET TIL EVIGHET

STAVANGER BISPEDØMME 900 ÅR

For 900 år siden begynte et nytt administrativt og åndelig sentrum å vokse frem i og rundt Stavanger. Byen fikk en rikt utsmykket katedral, som siden den gang har vært en viktig og vakker ramme rundt menneskers liv, fra dåp til gravferd.

Gjennom alle disse årene, både i velmaktsdager og i vanskelige tider, har Stavanger bispedømme representert en viktig del av Kirken i Norge. Det har vært et åpent vindu mot verden. Og det har forvaltet viktige tradisjoner både i folkeliv og kirkeliv.

Kirken og bispedømmets betydning som samfunnsinstitusjon er i stadig endring. Det er spennende å følge med på Stavanger bispedømmes møte med nye tider og nye utfordringer. Som resten av Den norske kirke gjør også Stavanger bispedømme en verdifull jobb med å forvalte en levende og inkluderende folkekirke – for å oppfylle Kirkens egen visjon om «Mer himmel på jord».

Gratulerer med 900 årsjubileet – og lykke til videre med det viktige arbeidet deres.

Harald R

Vi gratulerer hverandre med 900-årsjubileet til Domkirken, bispedømmet og Stavanger by! For et mot det må ha krevd og for en satsing det må ha vært, å bygge en katedral ved denne vågen midt i Rogaland.

Troen kom først, deretter behovet for å organisere og ramme inn. Flere små kirker var allerede bygget rundt om i bygdene. De gav rom for tro, tanke og fellesskap, og rammet inn livet ved høytid og sorg. Da bispesetet ble etablert og Stavanger domkirke var reist, ble dette bygget en markør for storhet og prakt og et samlingssted for hele bispedømmet.

Folk er knyttet til kirkene sine. Livets høyder og dybder kan utfoldes der foran Guds ansikt. I bevaringsarbeidet heter det at bruk er det beste vern. Bruk både troen og kirkene til beste for hverandre.

Guds fred i alt!

Anne Lise Ådnøy
Biskop i Stavanger

FORORD

2025 er året for feiringen av Stavanger bispedømmes 900-årsjubileum. Også Stavanger by og Stavanger domkirke jubilerer dette året, siden både katedralens og byens opprinnelse henger sammen med etableringen av bispesetet. 900 år er et langt tidsperspektiv. Derfor er dette en viktig feiring av mange grunner. Århundrelang kontinuitet i tro, tradisjon og folkelig tilslutning er sentrale stikkord i dette. Riktignok vet vi ikke nøyaktig hvilket år bispesetet ble opprettet. 1125 er et mulig årstall, men mye taler for at opprettelsen fant sted noen år før dette.

Oppdraget fra Stavanger bispedømme i denne sammenheng har vært å skrive en kortfattet fremstilling av denne 900-årige historien som er lett lesbar – og forhåpentligvis interessant og opplysende – for et bredt publikum. I et slikt format er det ikke plass til inngående kildevurderinger eller detaljerte drøftelser av forskningshistorien på kontroversielle punkter. Men jeg kan forsikre om at grundige historiefaglige vurderinger av eldre og nyere forskning ligger bak den teksten som er presentert. Nedenfor har jeg listet opp navn på forskere som jeg har dratt nytte av i min fremstilling, og som fortjener honnør for sin forskning. Ansvar for innhold og tolkning i denne utgivelsen er imidlertid helt og holdent mitt.

Stavanger 2023
Torstein Jørgensen

Konsulterte forskere:

Sverre Bagge, Fridtjov Birkeli, Halvard Bjørkvik, Jan Brendalsmo, Anton W. Brøgger, Johannes Elgvin, Geir Atle Ersland, Eldbjørg Haug, Knut Helle, Michael Heng, Hilde Inntjore, Frode Iversen, Bodil Wold Johnsen, Jan Hendrik Lexow, Fredrik Netland, Hans Eyvind Næss, Erik Opsahl, Kristin Fjelde Tjelle, Bjørn S. Utne.

ISBN 978-82-90078-19-0

Tekst: Torstein Jørgensen

Illustrasjoner: Jens Flesjå

Formgivning: Frode Isachsen

Trykk: Kai Hansen Trykkeri

Utgitt av Stavanger bispedømme

KAPITTEL 1

BISPEDØMMETS OPPRINNELSE

HVA VET VI OG HVA ER UKLART?

Det historiske bakteppet

Det sør-vestre Norge, som etterhvert skulle bli Stavanger bispedømme, var et av de tidligste områdene i Norge hvor kristendommen slo rot. Gjennom vikingtiden fra slutten av 700-tallet til midt på 1000-tallet var kontaktene mellom denne delen av landet og de kristne Britiske øyer, Nederlandene og Normandie mange og avgjørende. Mest kjent er krigerske vikingtokt, men kontakten bestod også av fredelig handel og emigrasjon. De norske settlerne i England gikk stort sett over til kristen religion i andre generasjon, samtidig som de opprettholdt kontakten med sine frender i gamlelandet.

Viktig for kristningsprosessen, ikke bare på Sør-Vestlandet, men i hele Norge var også innsatsen til de tre kristningskongene av hårfagreætten, Håkon den gode (935-60), Olav Tryggvasson (995-1000) og Olav Haraldsson den hellige (1015-1030). Håkon, som var oppfostret i England og døpt der, satte som konge i Norge straks i gang med å bygge kirker som han bemannet med prester fra England. Da Olav Tryggvasson kom til Norge, valgte han Moster på Bømlø som ilandstigningssted. Det første han gjorde der, var å feire messe. Samme sted valgte Olav Haraldsson da han 29 år senere

sammen med sin engelske hoffbiskop Grimkell samlet de fremste høvdingene i riket til et møte for å legge grunnen for en norsk kirkeordning.

Hvor mange kirkebygg som fantes på 1000-tallet i det som skulle bli Stavanger bispedømme, vet vi lite om, heller ikke når de ble oppført. Men at det har vært reist kirker her på denne tiden, og at det har vært prester knyttet til dem, er den kjente minnesteinen over **Erling Skjalgsson** et utvetydig bevis på. Steinen ble reist av presten, Al(vgeir), etter Erlings død i 1028, og stod ved innfartsveien til Stavanger. Vi finner også en rekke kristne runeinnskrifter eldre enn 1050 fra steder med tidlige kirker, bl.a. fra Bru, Klepp, Njærheim, Evje, Oddernes, Bygland og Vang i Valdres. Disse viser kristendommens spredning både langs kysten og i innlandet lenge før organisering av noe bispedømme var på tale. Samtlige kirker fra denne tiden var oppført i tre og er gått tapt. Noen var bygget av stormenn som privatkirker på deres gårder. Andre var felleskirker som lokalsamfunnet hadde ansvar for å bygge og vedlikeholde, slik Gulatingslovens eldste lag gir instruksjoner om. Ellers vet vi lite om hva kristendommen mer konkret innebar for folk flest i deres liv. Men, den innrammet i alle fall folks liv på en ny måte med allmenn dåpsplikt, messer, gravferdsritualer og etterhvert innføring av kirkeåret med søn- og helligdager, faste- og festtider. De tidligste biskopene opererte i forskjellige deler av landet uten noe fast sete. Deres særlige oppgaver var å vigse prester, kirker og kirkegårder, samt å konfirmere barn.

De første faste bispesetene innenfor gitte bispedømmer ble etablert i Olav Kyrres regjeringstid (1069-93) i Nidaros, Bjørgvin (Selje) og trolig også Oslo (Viken). Det som skulle bli Stavanger bispedømme, utgjorde da bl.a. søndre del av Bjørgvin bispedømme, som igjen dekket det samme området som Gulatingslagen, og som strakk seg fra Agder til Nordfjord.

Erling Skjalgsson – én av Norges mektigste menn omkring år 1000. Hovedsete på Sola, men trolig også ved Breia-vannet i Stavanger. Svoger til Olav Tryggvasson, og deltok med ham i slaget ved Svolder i år 1000. Drept av Olav Haraldssons mann, Aslak Fitjaskalle, etter slaget ved Bokn i Ryfylke i 1027.

Etablering

Ingen har med sikkerhet kunnet fastslå hvilket år bispesetet i Stavanger ble grunnlagt. Her er de historiske kildene mangelfulle, og de som finnes peker i ulike retninger. Det vi kan fastslå, er at det må ha skjedd en gang mellom 1110 og 1128 på brødre kongene Øystein og Sigurd Jorsalfar Magnussons tid, og at det har vært én av de to kongene som har vært initiativtager. Den nye biskopen, Reinald, ble hentet inn fra Winchester i Syd-England, som lenge hadde vært et tilknytningspunkt for kongene og kirken i Norge. Alle kirker skulle på denne tiden vigsles til en helgen og utstyres med en **relikvie**. Med seg fra England hadde Reinald en bit av et armbein fra den hellige **St. Svithun**. Med opprettelsen av bispesetet fikk det som trolig var en fylkeskirke i Stavanger, ny status som katedral. Og det måtte oppføres et kirkebygg i stein som var en bispekirke verdig. For samfunnet i Stavanger innebar dette tilflytting av håndverkere, handelsfolk og tjenesteytere av mange slag. Og for presteskap og kirker omkring i det nye bispedømmet, innebar det fastere og kortere forbindelser til et nytt administrativt og åndelig sentrum.

Bispedømmets geografi ble avklart litt etter hvert utover på 1100-tallet. Kjerneområdet innbefattet nåværende Rogaland og ytre strøk av det vestlige Agder, som ble utskilt fra Bjørgvin. Det østlige Agder, indre Agder og Setesdal ble utskilt fra Viken bispedømme og innlemmet i Stavanger bispedømme. Mot slutten av århundret, muligens i forbindelse med innsettelsen av Eirik Ivarsson som ny stavangerbisp i 1171, ble Eidfjord, Hallingdal og Valdres lagt til.

På 1100-tallet ble det oppført flere flotte romanske steinkirker som frem-

St. Svithun – biskop i Winchester i kongedømmet Wessex midt på 800-tallet. Kjent som kong Alfred den stores lærer. Flere mirakler ble knyttet til hans virksomhet, og han ble erklært som skytshelgen for katedralen i Winchester i 971. Festdagen for St. Svithun (Syftesok) i Norge er 2. juli. Hver torsdag inngår et bønneledd for ‘Stavangers folk og by’ i Winchesterkatedralens morgenbønn, en tradisjon fra middelalderens tidebønn som fremdeles holdes i hevd.

Relikvie – kroppsdel fra en helgen eller gjenstand som kan knyttes til vedkommende, og som kunne ha undergjørende kraft.

Fjerdings- og åttingskirker – benevning bl.a. fra Gulatingsloven som viser en kirkes plassering i den geografiske kirkestrukturen. I prinsippet skulle det være fire fjerdingskirker og åtte åttingskirker under hver fylkes- eller hovedkirke. Men dette ble ikke konsekvent gjennomført. Systemet ble etter hvert avløst av en inndeling i sogn og kapelldistrikt.

Kannik – prest og medlem av et preste-fellesskap knyttet til en bispekirke. Avledet av ordet 'canonicus', som betyr at man har vigslet seg til et regelbundet liv i henhold til bestemte kirkelige ordninger.

deles står, bl.a. på Sørbø, Talgje, Oddernes, Tveit og Fjære. I dette hundreåret ble også det organisatoriske nettverket av fylkes-, hoved-, **fjerdings- og åttingskirker** etablert.

Konsolidering og utvikling de første 100 år

Alt tyder på at de første årene av Reinalds bispetid har vært fredelige og gode for det nye bispesetet, ikke minst med støtte fra Sigurd Jorsalfar som var enekonge i riket fra 1123-1130. Vi må anta at byggingen av Domkirken har kommet i gang i denne perioden. Biskopen må også like fra sin ankomst ha hatt en liten gruppe av prester til å assistere seg i de mange oppgavene som fulgte med en bispestol. Men fredsperioden tok raskt slutt. Kort tid etter kong Sigurds død i 1130 brøt det ut borgerkrig. Reinald, som støttet den tapende part, Sigurds sønn Magnus Blinde, ble hentet til Bergen av seierherren Harald Gille og henrettet der i 1135.

Tre viktige begivenheter i bispedømmet i tiden som fulgte, må nevnes. Det første var at Norge fikk sitt eget erkebispesete i Nidaros i 1152, og av dette fulgte at det ved de øvrige bispesetene i landet skulle opprettes et domkapitel. Dette var et kollegium av prester som skulle assistere biskopen, og som levde i et munkelignende fellesskap uten at de nødvendigvis tilhørte noen munkeorden. De omtales også som **kanniker** eller korsbrødre. Blant disse var det en dekan, som ledet kollegiet, en sakristan, med ansvar for bispedømmets økonomi, en magister som besørget opplæring av nye prester, og en offisial, som håndterte saker som hørte inn under kirkeretten. Også enkelte andre kirker i bispedømmet hadde prestefellesskap, bl.a. på Avaldsnes, Vanse, Tromøy og Slidre i Valdres. Disse ble kalt kollegiatkirker.

Den neste store begivenheten var at bispedømmet fikk sitt første og eneste kloster. Kildene om dette er få, og igjen er det stor sprik mellom forskerne. Det som er sikkert, er at **Olavsklosteret** i Stavanger, domkapitlet og Utstein kloster fremstår som overlappende og delvis samorganiserte institusjoner. Dette kan gi følgende korte historikk: Til hjelp for biskopen ble det i tiden før domkapitlet ble organisert i 1150-årene, etablert et fellesskap av prester med tilhørighet til Den augustinske kannikeorden. Dette var prester som hadde avgitt ordensløfte, og deres tilholdssted ble Olavsklosteret. Men domkapitlet ble snart også bemannet av prester fra det ordinære hierarkiet uten ordenstilknytning. Disse kannikene bodde i fellesskap i et kommunehus like ved Domkirken, og hadde en gård syd for Breiavatnet, kalt Kannik-gjerdet. Det er disse sistnevnte vi hører mest om i kildene. På et tidspunkt, kanskje mest sannsynlig i 1260-årene, ble krongodset på Utstein overdratt fra kong Magnus Lagabøte til augustinerne. Brødrene fra Olavsklosteret har da trolig flyttet til Utstein samtidig som flere av dem fortsatt har tjenestegjort som kanniker i Domkirken. Augustinerklosteret på Utstein ble vigslet til St. Laurentius, eller St. Lars som han ble hetende på norsk.

En tredje viktig begivenhet for biskopen, byen og for bispedømmet var det såkalte Stavangerprivilegiet. Dette var et kongelig gavebrev som rett og slett overdro 'Stavanger by til Gud og den hellige Svithun'. Brevet innebar at alle kongelige eiendommer i byen, inntekter og sivil rettshåndhevelse ble overført til biskopen, og gav byen en særegen status som en kirkelig styrt by til forskjell fra de eldre bispebyene. Det opprinnelige gavebrevet ble trolig utstedt av kong Magnus Erlingsson (1161-84), men er kun kjent i form av kong Håkon Håkonssons fornyelse av privilegiet en gang mellom 1226 og 1245.

Olavskilden – Olavsklosteret i Stavanger lå nederst i Olavskleiva, omtrent der hvor Olavsgården i dag ligger. Lengre oppe i bakken, litt nedenfor Klubben, var det fra gammelt av et utspring fra en kilde som i likhet med mange andre slike kilder ble knyttet til Olav den Hellige. Her endte den gamle innfartsveien til byen fra vest, med en vannpost for hester. Den står fremdeles.

LITT MER OM STAVANGERPRIVILEGIET ►

STAVANGERPRIVILEGIET – EN KIRKESTYRT BY

Stavangers helt særegne status som bispestyrt by i middelalderen kjenner vi primært gjennom ett bevart dokument. Det ble utstedt av kong Håkon Håkonsson (1217-63) etter anmodning av stavangebispen Askell Jonsson (1226-54). Originalen på pergament er oppbevart i Riksarkivet i Oslo. Det er udatert, og noen mer presis datering enn en gang i årene mellom 1226 og 1245 har ikke vært mulig.

Men det bevarte dokumentet er altså en stadfestelse og fornyelse av et eldre tapt dokument. Det store flertallet av forskere peker på kong Magnus Erlingsson (1161-84) som utsteder av det opprinnelige privilegiebrevet. Men i senere år har en radikalt ny tolkning vært heftig diskutert. Den hevder at den første utstederen var kong Magnus Berrføtt (1093-1103), og at det er denne Magnus som Håkon Håkonsson refererer til i sitt brev. Denne teorien vil innebære at også etableringen av Stavanger bispedømme må tilbakedateres til Magnus Berrføtts regjeringstid. Denne tolkningen legges ikke til grunn for vår fremstilling.

Imidlertid, når det kommer til privilegiebrevets innhold, er forskningen langt mer unison. Og det er her vi finner beskrevet hva en slik kongelig erklæring innebar for Stavanger som by.

Kong Håkon skriver altså at han har

«... hørt og likeens sett kong Magnus' brev, som han lot gjøre til vitnesbyrd om at han gav Gud og den hellige Svithun selve byen Stavanger, og den har likevel nå en tid vært unndratt bispekirken.»

Stavanger by har altså fra kong Magnus' tid vært gitt til kirken uten at det presiseres nøyaktig hva dette innebar. Det som er sikkert, er at ordningen har vært forsømt en stund. Så sier teksten videre:

«Og derfor vil jeg at alle menn skal vite at for Guds skyld og etter bønn av herre Askell biskop, min venn, så har jeg fornyet den gaven til den hellige Svithun, og jeg har gitt ham byen Stavanger med alle de luter som ligger innenbys og har ligget til fra gammel og ny tid, så vel leidang som sakøre eller andre saker.»

Her får vi altså vite mer om hva privilegiet innebærer. De innenbys lutene som nevnes, må dreie seg om at kongelige eiendommer i byen legges inn under biskopen, med den avkastning som kan hentes ut av disse. At ordningen ikke omfattet andre private eiendommer, som kongen selv sagt ikke kunne gi vekk, kjenner vi til fra andre dokumenter.

Men det som sies videre om 'leidangsskatt' og 'sakøre', er viktig. Leidangsskatten var en kongelig avgift som ble praktisert i Gulatingslovens område, og som ble utlignet etter såkalt landskyld, altså etter hva avkastning en landeieendom hadde. Denne skatten gjaldt alle eiendommer i byen, og tilfalt nå biskopen. Sakøre dreier seg om bøter til kongen for ulike forbrytelser, bl.a. drap. Administrasjonsretten og tilgangen til disse betydelige inntektene er det altså kongen overdrar til Stavanger biskop, trolig riktignok som et privilegium som kongen i prinsippet kunne trekke tilbake, og ikke som en permanent gave.

I hvor stor grad Stavanger bispesete på kong Magnus Erlingssons tid innehadde full jurisdiksjon i disse sakene, er noe usikkert. Men på Håkon Håkonssons tid må dette ha vært tilfelle. Når så Håkons sønn, Magnus Lagabøte (1263-1280), i 1276 forordner sin bylov for de fire byene i kongeriket, nevnes kun Nidaros, Bergen, Oslo og Tønsberg. At Stavanger holdes utenfor, kan kun forklares med at jurisdiksjonen her tillå biskopen og ikke kongen.

Stavangers spesielle status som kirkestyrt by varte ved til 16. august 1425. Endringen ble gjort av kong Erik av Pomern, og byen fikk fra da av ordinære kjøpstadsprivilegier.

KAPITTEL 2

GJENNOM GLANSTID OG PEST BISPEDØMMET I HØY- OG SENMIDDELALDER (1200 - 1537)

Storhetstiden

1200-tallet omtales med rette som Norges storhetstid. Og dette gjaldt både for kongeriket og kirken. De to kongene som skapte glanstid, var den politisk mektige Håkon Håkonsson (1217-63) og hans boklærde og kirkevennlige sønn, Magnus Lagabøter (1263-80). Som de øvrige bispedømmene, fant også Stavanger bispedømme i denne perioden sin fullt utbygde form:

Organisatorisk; med prostier, sogn og kapelldistrikt med tilhørende hierarki av prester

Økonomisk; med inntekter fra tiende, store og mange jordeiendommer, handel og testamentariske gaver

Skolering; med fullt utbygd presteutdanning ved katedralens egen skole

Internasjonalt; i form av velfungerende integrasjon i pavekirken overnasjonale struktur

Byggevirksomhet; med oppføring av en rekke flotte gotiske steinkirker, bl.a. Avaldsnes, Hesby, Ognå, Øyestad og Utstein.

For folk flest innebar dette at kirken nå omsluttet deres eksistens fra vugge til grav. Et liv utenfor denne rammen var utenkelig. Det var gjennom kirken at de store livsbegivenhetene ble markert; dåp, konfirmasjon, giftemål, sjelepleie ved sykdom og død, og gravferd. Og underveis bestod livet i regelmessig deltagelse i messen, feiring av helgendager, personlig skrifte for presten minst én gang i året, etterlevelse av reglene for faste og for seksuelt avhold i såkalt 'lukkede tider' (**tempora clausa**).

Stort sett virket konge og kirke godt sammen i perioden. Selvsagt var det biskopen som styrte over kirken, geistligheten og folks religiøse saker under tilsyn av erkebiskopen. Men også kongen hadde behov for egne prester i sitt styringsapparat. Paven godkjente derfor at Håkon V Magnusson i 1308 etablerte et eget nettverk av 14 kongelige kapeller med prester utnevnt av kongen og fristilt fra biskopens styre. For Stavanger bispedømme inngikk kirkene på Avaldsnes, Sørbø og Egersund i denne organisasjonen.

Tre ruvende bispeskikkelser satte sitt preg på bispedømmet på 1200-tallet:

Askell (1226-54) hadde bakgrunn som kongelig kapellan, og stod Håkon Håkonsson nær. Det var på hans initiativ kongen utstedte sin fornyelse av Stavangerprivilegiet.

Thorgills (1255-76) stod også kong Håkon nær som dennes sjelesørger. En katastrofe skjedde i 1272 da en stor brann brøt ut i Domkirken. Kirkens tak brøt sammen, og det romanske koret ble utbrent. Kirkebrannen ble viden kjent. Fra Roma ble det utstedt et pavebrev som lovet 40 dagers avlat for pilegrimer som besøkte kirkeruinene. Gjenoppbyggingen av et nytt gotisk kor kom raskt i gang, og ble trolig ferdig før århundret var omme. Thorgills er også kjent for oppføringen av det første hospital i Stavanger,

Tempora clausa – I middelalderen var det strenge regler for når sex var tillatt eller forbudt. Forbudte – eller lukkede – tider utgjorde en stor del av året, bl.a. fastetiden i 7 uker før påske, påskeuken, uken etter pinse, advent, samt alle hellig- og fastedager, og dagene før disse.

som det første i bispedømmet. Kong Magnus Lagabøte gav sin private Peterskirke og et område på begge sider av nåværende Klubbegaten til dette formålet. Byggingen falt i tid sammen med gjenoppbyggingen av Domkirken.

Arne (1277-1303) var rekruttert fra domkapitlet i Stavanger, og er den første i en rekke biskoper frem til 1342 med lokal bakgrunn. Han fullførte Domkirkens nye kor, hospitalet, omgjorde Kongsgård til bispegård, og startet byggingen av bispekapellet. Men hans periode var også preget av en intens intern strid mellom ham og domkapitlet med kannik Ingemund i spissen, om inntekter og eiendommer. I denne striden var til og med selveste pave Bonifatius VIII involvert.

For den ordinære virksomheten i Stavanger bispedømme fikk de storpolitiske begivenheter som innledet 1300-tallet liten direkte betydning. Pave-skismaet i 1309 førte kirken i Norge inn under Avignon-pavedømmet. Og samkongedømmet med Sverige fra 1319, medførte at biskopene fra nå av forholdt seg til en konge som for det meste oppholdt seg i Sverige. På den annen side, den nye politiske situasjonen førte til at Norge fikk et riksråd, som fra 1323 på vegne av kongen ble ledet av en norsk **drottsete**. For Rogalands del var det en stor sak at dette embedet i flere perioder var besatt av menn fra den mektige Hesby-ætten på Finnøy. Og ettersom samtlige biskoper etterhvert fikk sete i riksrådet, fikk også Stavanger-biskopen en formell mulighet til å ha en finger med i landets øverste styre.

Også Avignon-pavene strakk sin lange arm inn i Stavanger bispedømme. Det dreide seg om innkreving av nye kirkelige skatter. Fra kilder i Vatikanarkivet vet vi at det like fra siste halvpart av 1100-tallet hadde gått en jevn

strøm av skatter og avgifter fra Stavanger bispedømme til pavestolen. Men at en pavelig skattekollektør i egen høye person dukker opp i Stavanger i juni 1327, er enestående. Stavangerbiskop Eirik Ogmundsson og den lokale underkollektøren, Orm Halgeirsson, forsøkte så godt de kunne å holde tilbake penger, særlig i sognene i Hallingdal og Valdres. Først etter trussel om å lyse hele bispedømmet i **interdikt** fikk kollektøren utbetalt 513 mark sølv, en sum som utgjorde ca. halvparten av ilagt skatt.

Pest og nedgangstider

Svartedauden slo til mot Norge tidlig på høsten 1349. Fra Bergen spredte den seg med voldsom fart og styrke utover landet. I Stavanger bispedømme var det deler av Agder som ble rammet først. Biskop Guttorm Pålsson i Stavanger sendte prester og diakoner til de rammede sognene, der samtlige av utsendingene døde. Til bispebyen selv ankom pesten noe senere. I likhet med de øvrige norske biskopene, med unntak av biskopen i Oslo, bukket også Guttorm under for pesten den 7. januar 1350. Svartedauden var en katastrofe verre enn noe som hadde rammet landet tidligere. Man anslår at ca. 200 000 av en samlet befolkning på ca. 350 000 døde i det knappe halvåret pesten varte. Innhogget blant presteskapet var naturlig nok større enn i befolkningen ellers. Dette gjaldt også Stavanger bispedømme.

Følgene av pesten varte ved det neste århundret med nedlagte gårder, fattigdom og en ny inderlig religiøsitet som vern mot nye pestbølger. Som bote-middel mot nye pestbølger beordret kong Magnus Eriksson folk til å delta i prosesjoner, messer, faste og ofring. I løpet av 1400-tallet kom bispedømmet noenlunde på fote, kirkens økonomi ble langsomt bedre og antallet

Interdikt – kirkelig sanksjon eller straff som tillyses over en nasjon eller et område. Innebærer at all kirkelig aktivitet opphører, med unntak av dåp og salving av døende. Innført av pave Innocens III, som en skjerpelse av sanksjonen 'bannlysning', som hadde vært i bruk i kirken siden 800-tallet.

Drottsete – avledet fra gammelnorsk 'drott' som betyr konge, øverste fyrste. Drottseten var opprinnelig tittel på øverste leder for den kongelige hird. I unionstiden på 1300-tallet ble tittelen brukt om kongens stedfortreder når denne var mindreårig eller oppholdt seg i Sverige eller andre steder utenfor riket. I moderne språk ofte oversatt med 'riksforstander'.

prester økte igjen. På erkebiskopens ordre ble flere prester nå utdannet ved utenlandske universiteter slik som biskopene Audun Eyvindsson (1426-45) og Gunnar Eriksson (1445-51/53). Også hanseatene satte sine spor i Rogaland omkring 1450. De brente kirken på Avaldsnes og plyndret kirken på Talgje.

Den siste katolske biskopen på Stavanger bispestol, Hoskold Hoskoldsson, mottok sin vigsel fra selveste pave Leo X i Roma i 1513. Han returnerte til et bispedømme som fremdeles var preget av stor fattigdom, slik han selv beskriver i brev til kong Christian II. Mens impulsene fra den lutherske reformasjonen i Tyskland ganske raskt spredte seg til Danmark og Bergen, forble Stavanger bispedømme lenge helt uberørt. Å verne den katolske tro var også Hoskolds store kall. Etter et besøk i Danmark sist på 1520-tallet, uttrykte han sin forferdelse over den spredning 'lutheriet' hadde fått der i landet. Et synlig uttrykk for hans sterke katolske overbevisning var de mange helgenrelikviene han brakte til Domkirken. Den fornemste av disse var en bit av Jesu kors som han plasserte bak en krystall i et forgylt kors til beskuelse og tilbedelse for besøkende i katedralen. Hoskolds bispetid fikk en brå slutt. Etter at den lutherske Christian III vant frem som konge i Danmark-Norge i 1536, forlot samtlige norske biskoper sine embeder. Hoskold ble ført som fange til Bergenhus festning i mai året etter, og døde der etter kort tid.

LITT MER OM HESBYÆTTEN ►

HESBYÆTTEN – I TOPPSKIKTET AV KONGERIKET

Ved siden av bispesetet var det også et annet 'sete' innen bispedømmets grenser som gjennom store deler av 1300-tallet spilte en viktig samfunnsmessig rolle. Det gjaldt ættestetet på Hesby i Finnøy som i 3-4 generasjoner rekrutterte menn til posisjoner helt i toppen av det norske myndighetshierarkiet. Riktignok var det ikke på det kirkelige felt de primært gjorde seg gjeldende. Men i det tette samspillet som fantes i samtiden mellom kongemakt og kirke om å tufte hele samfunnet på rett katolsk kristendom – ikke bare i tro, men i lov og rett, administrasjon, skattelegging og krigføring – stod hesbyættens menn og kvinner midt i samfunnsbegivenhetenes sentrum.

Ætten skriver seg tilbake til 1200-tallet med Ivar Rova og sønnen Sigurd Rova, som begge hadde høye posisjoner i kongens hird. Det samme gjaldt Sigurds sønn, baron Ogmund, som fra ca. 1300 skrev seg til det kongelige Hesby gods. Men det var sistnevntes to sønner, ridderne Ivar (ca. 1288-1349) og Finn Ogmundsson (ca. 1290-1343), og sønnesønnen Ogmund Finnsson (1315-88) som virkelig besatte

stillinger i kongerikets aller øverste toppskikt. Da avtalen om samkongedømme med Sverige ble inngått i 1319, var både Ivar og Finn blant underskriverne på Norges vegne. Siden den nye kongen, Magnus Eriksson (1316-74) da var mindreårig, og for det meste oppholdt seg utenfor Norge, var etableringen av et riksråd i 1323 med en norsk drottsete i spissen et viktig trekk i den norske høyadelens markering mot en svenskdominert kongemakt. Begge brødrene fra Hesby fikk sete i rådet og var aktive deltagere i dette. Drottseten hadde myndighet som kongelig stedfortreder i perioder når denne var umyndig eller utenlands. Ivar Ogmundsson innehadde embetet i 1334-35 mens kong Magnus var på frierferd i Flandern. Nevøen Ogmund Finnsson var drottsete i årene 1364/66-71 mens kong Håkon VI Magnusson førte krig i utlandet, og 1380-86/87 for den umyndige kong Olav Håkonsson og hans mektige mor, dronning Margrete i Danmark. På det kirkelige felt var det drottseten som via prostene ved Apostelkirken i Bergen hadde myndighet over landets 14 kongelige kapell, som altså innbefattet Avaldsnes, Sørbø og Egersund kirker.

Av de to brødrene Ivar og Finn var det Finn som overtok Hesby som setegods etter farens død tidligst i 1311, mens Ivar for det meste oppholdt seg på Østlandet. Ivar døde i svartedauden i 1349. Finn tjente som sysselmann i Bergen fra 1328, og i Ryfylke fra 1340. Da den pavelige skattekollektøren besøkte Stavanger i 1327, var det Finn Ogmundsson som avverget bannlysning av bispedømme og biskop ved å garantere for innbetaling av den halvparten av ilagte skatter som biskop Eirik Ogmundsson selv ikke hadde villet eller klart å fremskaffe. Ridder Finn og biskop Eirik var for øvrig ikke i slekt. Finn Ogmundsson døde i 1343. Også Ogmund Finnsson hadde tittel som ridder og riksråd, og var sysselmann i Ryfylke etter sin far. I 1350-årene overtok han som sysselmann i Bergen. Han døde i 1388 og ble gravlagt i Stavanger domkirke.

En interessant linje som fletter Ogmund Finnsson inn i viktige kirkelige anliggender, går gjennom hans kone, den svenske adelskvinnen Katarina Knutsdatter (ca. 1360-1407). Hun var datterdatter av den hellige Birgitta, som grunnla birgittinerordenen og Vadstena kloster i 1346, og

som medvirket til at paven flyttet tilbake fra Avignon til Roma i 1377. Birgittas datter, Märtha, som var Katarinas mor, var fra 1363 guvernante på Akershus festning for den 10-årige dronning Margrete Valdemarsdatter, som var giftet bort til den 13 år eldre Håkon VI Magnusson. Katarinas søster, Ingjerd, var den første abbedissen på Vadstena. Ogmund Finnsson var imidlertid en ganske så tilårskommen mann da han tidligst i 1375 giftet seg med den da kanskje 45 år yngre Katarina. Det ble ingen barn i ekteskapet, og ellers ingen nære arvinger etter Ogmund Finnsson som regnes som det siste ledd i Hesbyætten. Hesby gods falt derfor tilbake til kronen som kongelig gods. Katarina fikk fortsatt bo på Hesby inntil dronning Margrete i 1406 hentet henne inn som hovmesterinne for Filippa, den nye kong Erik av Pommerns dronning.

SKA SEI!
BREV FRA KØBENHAVN!

KAPITTEL 3

DEN PLUTSELIGE OG LANGSOMME OVERGANGEN TIL LUTHERSK TRO

(1537 - 1684)

For Stavanger bispedømme ble den lutherske reformasjon innført etter en beslutning fattet i København uten noe som helst lokalt rotfeste. At sentrum for all kirkelig aktivitet nå ble flyttet fra Roma til København, var en radikal omveltning. På kongelig ordre ble alt bispegods, inntekter og rettigheter lagt under kronen. Domkapitlet ble ikke oppløst, og fikk bl.a. ansvar for videre drift av latinskolen. Samtidig ble det bestemt at ingen av de katolske prestene skulle skiftes ut. De ble tvert imot pålagt å fortsette med sine gjøremål som før for ikke å skape uro blant folk flest. På lokalplanet gikk altså den kirkelige virksomhet i førstningen videre på katolsk vis, ettersom hverken prester eller lekfolk hadde kunnskap om den nye teologien.

Stavanger bispestol ble stående tom fra 1537-41. Kanniken Jon Guttormsøn ble da innsatt som 'superintendent', som var den lutherske erstatningen for den katolske biskopstittelen. Han arbeidet iherdig med å innføre den danske **kirkeordinansens** lutherske gudstjenesteordning og innskjerpet lokalsamfunnenes plikt til vedlikehold av kirkebygg. Han fikk også fart på latinskolen lutherske presteutdanning. Men Stavanger bispedømme var på denne tiden fortsatt preget av fattigdom og forfall.

For folk flest må overgangen til luthersk kristendom på flere vis ha fortonet

seg noe stusslig. Messens gregorianske sang forsvant, røkelse, helgenbilder og relikvieskrin ble fjernet, og store festdager ble tatt ut av kirkeåret. Messen ble redusert til en prekengudstjeneste, supplert av bønner og trosbekjennelse. De første årene leste prestene opp prekener fra ferdigtrykte prekensamlinger, såkalte postiller. Dåp, nattverd og begravelser fortsatte selvsagt, men med kortere og enklere liturgier. Først i 1556 fikk man en luthersk alterbok, og i 1569 kom Thomissøns salmebok. Med reformasjonen fulgte også en oppfordring til prestene om å gifte seg.

Med den driftige Jørgen Erikssøns tid på Stavanger bispestol (1571-1604) kan vi si at bispedømmet langsomt ble formet av luthersk kristendom. Han hadde studert både i København og Wittenberg. I 1573 innkalte han til **stiftssynode**, dvs. et møte for samtlige prester i bispedømmet. Protokollen fra denne synoden er bevart, og gir en detaljert beskrivelse av hvilke lutherske ordninger som nå skal gjelde, samtidig som den lister opp 'papistiske' skikker som skal avskaffes.

En viktig støtte for biskopen var prosten i Lister, Peder Claussøn Friis (1566-1614). Han var utdannet ved latinskolen i Stavanger. Ved siden av å være prost, var han kannik og **erkedegn** ved domkapitlet i Stavanger. De gode kildene vi har om ham, gir et godt innblikk i hvordan presterollen utspant seg i lokalsamfunn på denne tiden. Prestene var nå kongelige embetsmenn, og et økende antall av dem var danske.

Utover på 1600-tallet bedret økonomien seg, ikke minst ved tømmerekspport og annen handel. En rekke steder i bispedømmet bygges nye kirker, bl.a. i Bykle (1619), Årdal (1620), Egersund (1623), Søgne (1640), Jelsa (1647) og Austre Moland (1673). Et resultat av de bedre tidene finner vi i den over-

Stift – Etter reformasjonen erstattet man i Danmark-Norge ordet 'bispedømme', som man forbandt med katolsk embetsforståelse, med benevnelsen 'stift'. Navneendringen varte ved like til 1918 da begrepet bispedømme ble gjeninnført.

Erkedegn – leder for domkapitlet.

dådige utsmykningen av Domkirken som fant sted i årene etter 1650. Den barokke prekestolen og de fem gedigne familie-epitafiene er enestående i norske kirkebygg. Ny forskning har vist at disse mesterstykkene må tilskrives billedhuggeren Peiter Nelson, som er en annen opphavsmann enn hva man tidligere har trodd.

Samtidig som bispebyen Stavanger nøy et visst oppsving i årtiene frem mot 1680 med økt aktivitet i næring og handel og en storslagen utsmykning av byens katedral, var dette også perioden for en mørkere bakside i byens liv. I perioden 1608 - 1664 ble ti kvinner og to menn henrettet for trolldom og hekseri, de fleste på bål i Sandviken. Christian IV's forordning mot trolldom ble utstedt i 1617. Både den og den grufulle rettshåndhevelsen mot hekseri som fant sted i Stavanger, utgjør en grotesk bakside av samtidens **absolutistiske virkelighetsoppfatning**.

Absolutistisk virkelighetsoppfatning

– En virkelighetsforståelse hvor sannheter, normer og begreper var oppfattet objektivt, ikke subjektivt eller relativistisk

LITT MER OM DEN OVERDÅDIGE UTSMYKNINGEN ►

LITT MER OM DOMKIRKENS UTSMYKNING

Vi har nærmest ingen kunnskap om Domkirkens gjenværende interiør etter den radikale renselsen som fant sted i forbindelse med reformasjonen. Hovedalter og døpefont må ha vært intakt, men de mange småaltrene, eller 'stukene' som de ble kalt, og som stod spredt i sidekapellene mellom søylene i skipet og langs sidene i koret, var nå fjernet. Alt i alt må kirkerommet som helhet ha fremstått som nakent og bart. Men så, i de to ti-årene fra 1658 til 1676 får kirken en utsmykning som i sin form og overdådighet overgår alle andre norske kirkerom.

Nå hadde Stavanger og bispedømmet riktignok allerede gjennom de første tiårene av 1600-tallet hatt flere dyktige snekkere og malere som laget flotte altertavler og prekestoler i flere av de nye kirkene i bispedømmet, bl.a. i Hjelmeland, Nedstrand, Nærbø, Talgje og Årdal. Malerne Peter Reimers og Godtfried Hendtzschel gav sine arbeider et eget formspråk som gjerne omtales som "stavangerrenessansen".

Men selve Domkirkens tilstand var stadig vekk ganske

miserabel, faktisk så dårlig at byens og kirkens ledere i 1630 mottok kongelig ordre fra selveste Christian IV om å utbedre katedralen. Iverksettelsen av ordren kom imidlertid ikke i gang før i 1650-årene. Det første og største prosjektet var å få på plass ny prekestol. Den stod ferdig i 1658 og inntok med sin størrelse, utforming, fargerikdom og symbolikk plassen som dominerende sentrum i kirkerommet. Den er landets fremste kunstverk i brukbarokk-stil, som dominerte Nord-Europa på denne tiden, og som kjennetegnes av en rik ornamentikk i vridde og sammenfiltrede former.

Stavanger ble på denne tiden styrt av en liten gruppe velstående familier som dominerte næring og handel og besatte de høyere kirkelige og sivile embetene. Det var disse som i fellesskap bekostet prekestolen, og vi finner navnene deres på donorplater på døren nederst i prekestolens trapp. Det er også representanter fra denne eksklusive samfunnseliten som hver for seg har bekostet oppføringen av de fem gedigne familieepitafiene, til Guds ære, utsmykning av kirken og til minne om seg selv. Det var familiene

Godzen, Humble, Hiermann, Fransøn og Tausan som i tur og orden fikk disse produsert i årene 1662-76.

Så til det sentrale spørsmålet om hvem som har laget disse mesterverkene. I all litteratur inntil helt nylig pekes det på en person ved navn Anders Lauritsen, som visstnok skal ha hatt skotsk bakgrunn, og som derfor etter sin død også er blitt omtalt som Andrew Smith. Inngående fagmessige undersøkelser av prekestolen og epitafiene sammen med en ny gjennomgang av tilgjengelig kildemateriale har i den aller seneste tid avdekket at dette ikke stemmer. De nye studiene har med overbevisende sannsynlighet pekt ut rett mann. Han omtales i kildene som Peter Negelson, eller Peiter Nelson. Han tok borgerskap i Stavanger i 1657 som den eneste billedhugger i Stavanger på 1600-tallet. Noen mulige alternativ til Peiter Nelson som opphavsmann til de barokke verkene i Stavanger domkirke lar seg vanskelig påvise. Han har trolig hatt assistanse av både snekkere og malere. Etersom Anders Lauritsen primært var maler, er det godt mulig han har deltatt som sådan.

Når det så gjelder innholdet i selve ornamenteringen av verkene, må et viktig aspekt fremheves. Motivene på både prekestolen og epitafiene er i stor grad hentet fra bibelhistorien, både fra Det gamle og Det nye testamente, og ikke minst fra Jesu liv. På prekestolen fortelles i tre billedsekvenser historien om Adam og Eva; skapelsen av dem, syndefallet og utdrivelsen fra paradiset. Og videre i seks sekvenser om Jesu fødsel; bebudelsen, gjeterne på marken, gjeternes tilbedelse av Jesusbarnet, vismennenes tilbedelse, omskjærelsen og flukten til Egypt. Gjennom disse og alle de øvrige ornamenteringene med bibelsk opphav, blir prekestolen en preken i seg selv, og ikke bare forstått som et sted for presten til å holde sin preken. Det samme gjelder epitafiene, som formidler fortettet bibel- og kristendoms-kunnskap uttrykt gjennom sin billedrikdom.

Ortodoksiperiodens vektlegging av å preke rett tro og lære dreide seg altså ikke bare om formidling gjennom ord, men også gjennom kunst. Det er barokkmesterverkene i Stavanger domkirke det beste eksempelet på.

KAPITTEL 4

STAVANGER UTEN BISPESTOL

(1684 - 1925)

Ladested – Ordet betyr egentlig 'laste- og lossested'. Ble fra 1500-tallet brukt om tettsteder langs kysten der borgerne hadde rett til utførsel og innførsel av varer uten at stedet hadde formell by- eller kjøpstadsstatus. Rettighetene var begrenset, og ladestedet var som oftest formelt underlagt en kjøpstad i samme region. Stavangers korte periode som ladested uten kjøpstadsrettigheter varte kun fra 1686 – 1690.

I 1631 ble bispedømmets grenser endret. Hallingdal og Valdres ble overført til Christiania stift, mens Øvre Telemark ble innlemmet i Stavanger stift. Noen radikal endring var dette ikke. Langt mer drastisk var det som skjedde i 1680-årene. Christiansand, grunnlagt på kongelig ordre i 1641, seilte raskt opp som ny regionhovedstad. Etter ny kongelig befaling i 1682, denne gang fra den eneveldige Christian V, ble det besluttet at setet for stiftsamtmannen og bispesetet skulle flytte til Christiansand. Amtmann Rosenkrantz dro i 1683 og biskop Jersin i 1684. Domkirken ble nedgradert til sognekirke, domkapitlet ble oppløst og katedralskolen redusert til en 'mindre latinskole' med kun én lærer. Byen mistet også sine kjøpstadsrettigheter og ble degradert til **ladested**, riktignok for en kort periode. Og som dette ikke var nok, ble byen hjemsøkt av en storbrann som la 150 av byens 350 hus i aske. En nyoppført domkirke i Christiansand stod ferdig i 1696, og latinskolen ble selvsagt knyttet til denne.

For den vestlige delen av bispedømmet som idag utgjør Rogaland fylke, betød alt dette at det ble en slags utkant mellom Bergen og Christiansand. Men for folk flest på lokalplanet innebar dette ikke noen særlig endring. Gudstjenester, kirkelige handlinger og sognets administrasjon gikk sin gang etter samtidens ordninger. Tiden var preget av det vi kaller ortodoks luthersk

rettlærighet. Prekenene var lange og belærende, selv om både Christian V's lov av 1685 og et kongelig reskript av 1740 pålegger at de ikke skal vare lengre enn én time. De siste rester av latinske ledd forsvinner, og nå fylles gudstjenesten av salmesang på folkelige melodier, særlig etter at Kingos salmebok kom ut i 1699.

En merkelig sak inntrådte i 1720-årene. Den blir omtalt som det store kirkesalget. Med reformasjonen hadde alt kirkegods, inklusive kirkene, blitt lagt under kronen. Den store nordiske krig (1700-21) utløste et akutt behov for kongelige inntekter. Frederik IV (1699-1730) løste dette ved et storstilt salg av kongelige eiendommer og kirker som slik kom på private hender. I Rogaland ble i alt 53 kirker med tilliggende jord solgt; noen til menighetene, mange til prester og andre embetsmenn. Retten til å ansette prester forble imidlertid hos kongen.

Det kirkelige liv i bispedømmet ble i løpet av 1700-tallet preget av to teologiske strømninger; først pietismen, så rasjonalismen. Mens prestene i århundret før la vekten på 'ren lærdoms prædiken', ble de nå også opptatt av '**rett levnetsutøvelse**'. Christian VI (1730-46) var personlig dypt grepet av pietismen, og hans regjering bar sterkt preg av dette. Som eneveldig konge under Guds nåde så han det som sitt ansvar å gjøre undersåttene til fromme borgere. Også folk i Rogaland merket virkningene av dette. I 1735 utstedte kongen en sabbatsforordning som innskjerpet forbudet mot arbeid på søndager. Året etter gjeninnførte han konfirmasjonen som reformasjonen hadde avvirket som et katolsk sakrament. Nå skulle den bestå i opplæring til kristen tro i luthersk ånd, samtidig som den fungerte som en overgangsrite til voksenalder. I 1739 kom loven om allmueskoler på landet, med lesing, skriving og bibelundervisning som fag.

Rett levnetsutøvelse
– rett livsførsel

Innledning av barselkvinner – I middelalderen og de første hundreår etter reformasjonen ble barselkvinner sett på som urene. Først seks uker etter fødselen fikk de igjen adgang til Gud hus gjennom en renselsesseremoni. Denne ble ledet av presten. Ritualet var obligatorisk frem til 1754, men holdt seg mange steder frem til begynnelsen av 1900-tallet. I alterboken av 1920 er den en takkeseremoni. Skildret i Harriet Backers kjente maleri 'Inngangskoner i Tanum kirke' fra 1882.

Rasjonalismen var teologiens svar på opplysningstiden. Prestene som kom til Rogaland fra København i siste halvpart av århundret, var talsmenn for denne retningen. For dem stod Gud for den absolutte fornuft, som det var deres oppgave å viderebringe til folket. De prekte om hygiene og helse, om nye metoder i jordbruket, ikke minst med poteten som et nytt og sunt produkt. Som et resultat av deres virke, sank barnedødeligheten fra 60% i 1770-årene til 20% omkring 1810.

Kirkebakken var et viktig møtested på 1700- og 1800-tallet, så også i Rogaland, og særlig på landet hvor det kunne gå uker mellom hver gang det var gudstjeneste i nærmeste kirke. I kirken kunne det på én og samme søndag være høymesse med nattverd, dåp, lysing av ekteskap, brudevielser, **innledning av kvinner som hadde født**, og endelig begravelser. Folk gikk ut og inn av kirken alt etter hva som angikk dem, og det hele varte gjerne 7-8 timer.

Det norsk-danske samfunnet på 1700-tallet var et gjennomregulert stands- og classesamfunn, med monopoler og privilegier og liten mulighet for sosial mobilitet. Offentlig religionsutøvelse var forbeholdt presteskapet. Men ved inngangen til 1800-tallet endres dette drastisk. For kirke og kristenliv i Rogaland fikk dette stor betydning. Hans Nielsen Hauges to besøk i fylket omkring århundreskiftet fikk raskt ringvirkninger, med unge leke predikanter av begge kjønn. Mennesker i tusentall i regionen sluttet seg til bevegelsen, og mange flyttet til fra andre landsdeler. Haugianismen markerer starten på et todelt kirkeliv, den offisielle statskirken og den frie lekmannskristendommen, som også har preget Rogaland helt opp til vår egen tid.

Stavanger by fikk et oppsving både i folketall og betydning i tiden etter 1810.

I 1824 kunne byen endelig etter kongelig resolusjon gjenopprette skolen ved Breiavatnet som 'en fullstendig lærd skole'.

En viktig begivenhet var at den internasjonale misjonsbevegelsen fikk fotfeste i Norge, med dannelsen av Det norske misjonsselskap i 1842. For denne delen av bispedømmet betød det mye at hovedbasen ble lagt til Stavanger. Byen ble etterhvert en sentral for et nettverk av noen tusen misjonsforeninger spredt omkring i landet, samtidig som den ble innfallsport for en ny type internasjonal kontakt med lokalsamfunn i Afrika og etterhvert Asia. En egen misjonsskole kom i gang alt i 1843, som den tredje eldste høyere utdanningsinstitusjon i Norge etter Forsvarets krigsskole (1750) og Universitetet i Oslo (1811).

Den offisielle norske kirke klarte ikke å holde tritt med samfunnsutviklingen utover på 1800-tallet, og led av prestemangel og en foreldet sogneinndeling. Samtidig må det noteres at hele 35 kirker ble bygget i Rogaland i løpet av århundret, mange etter en standard plan utarbeidet av slottsarkitekten Linstow i 1829. Mange av kirkene som hadde kommet i privat eie i 1720-årene, var dårlig vedlikeholdt. I 1818 ble det derfor lovbestemt at slike kirker kunne tilbakeføres til menigheten. Og med Formannskapsloven i 1837 fikk formannskapet nytt ansvar for eierskap og tilsyn med kirkene.

Mye av kristenlivet på lokalplanet ble i denne perioden ivaretatt av frivillige lekfolksorganisasjoner som det nå opprettes flere av; indremisjon, sjømannsmisjon, søndagsskole og ynglingeforening. Sistnevnte hadde stavangermannen Peter Hærem som medstifter. Felles for alle disse var at de ikke brøt med den offisielle kirken, men fungerte som et supplement av mere tidstilpassede aktiviteter som kirken ikke hadde kapasitet til. Disse

Nygatens forsamlingshus –

Vernet bygning på
adresse Nygaten 11.

Innviet i 1846 som
felles forsamlingshus
for haugianerne. De
hadde tidligere møttes
privat i Edvard Omdals
hus på Valberget og et
sjøhus på Joren-
holmen eid av
haugianerhøvdingen
og forretningsmannen
John Haugvaldstad.
Bak foretaket stod 104
såkalte 'konstituenten'
fra etablerte stavanger-
familier hvorav 12 var
kvinner. Deres møter
bestod av et lengre
bibelforedrag fulgt av
servering av melke-
brød, bondeøl og kaffe.
Bedehuset eies i dag
av Det norske
misjonsselskap.

organisasjonene stod for oppføring av hundrevis av bedehus omkring i landet. Det første av disse ble bygget på Hjelmeland, og det eldste som fremdeles er i bruk, ligger i **Nygaten i Stavanger**.

Frem mot 1880-årene bestod folks tradisjonelle forankring i kirken temmelig uendret, med full oppslutning om kirkens ordninger, bl.a. med årlig skrifte og nattverd. Men nye kirke- og kristendomskritiske strømninger melder nå sin ankomst. Tilhengere av de nye idéene ble omtalt som fritenkere. I Rogaland meddelte forfatteren Alexander Kielland i brev til sin bror, presten Jacob Kielland, at han betraktet seg som stående utenfor kristentroen. Frem mot 1. verdenskrig økte sekulariseringen i deler av befolkningen, ikke minst blant den radikale fløyen av arbeiderbevegelsen som etterhvert kalte seg kommunister, men også blant fremstående talsmenn for akademia. Likevel, den helt overveiende del av befolkningen opprettholdt sin formelle tilknytning til kirken også gjennom 1900-tallet.

LITT MER OM MISJON SOM KVINNEBEVEGELSE ►

NORGES FØRSTE KVINNEBEVEGELSE

Til tross for at Stavanger i nærmere 250 år var uten bispesete, inntok byen i løpet av 1800-tallet likevel posisjon som et viktig kirkelig sentrum både nasjonalt og internasjonalt. Som hovedsete for den nye og raskt voksende misjonsbevegelsen og som hjemby for landets misjonærutdannelse fikk Stavanger status som Norges misjonsby fremfor noen.

Et særegent trekk ved denne landsomfattende og folkelige bevegelsen var at den relativt snart etter oppstarten i 1842 fikk et spesielt fotfeste blant kvinner. Misjonsselskapet var organisert som et aksjeselskap, med basis i lokale foreninger som utpekte en generalforsamling som igjen oppnevnte et styre med en utøvende administrasjon. I pakt med samtidens kjønnsrollemønster var alle disse posisjonene forbeholdt menn. Men i tiårene mellom 1844 og 1904 erobret kvinnene i misjonsbevegelsen gradvis en dominerende og uunnværlig plass gjennom etableringen av lokale kvinneforeninger. Etter kort tid overgikk disse både i antall,

geografisk spredning og økonomisk betydning den delen av virksomheten som ble drevet av menn.

Et lite utblikk på det samfunnsmessige rammeverk dette fant sted under, setter det kvinnelige misjonsengasjementet i relieff: Før 1845 ble kvinners status definert ut fra relasjonen til sine menn – ektemenn, fedre eller brødre. I 1845 fikk kvinner samme myndighetsstatus som mindreårige gutter, i 1854 fikk de innvilget samme arverett som menn, i 1863 ble ugifte kvinner over 25 år myndige, og så sent som i 1888 fikk gifte kvinner samme myndighetsstatus. Offentlig stemmerett for kvinner kom som kjent i 1913.

Presteekteparet Gabriel og Gustava Kielland hadde siden de første impulsene for en norsk misjonsvirksomhet kom opp i 1820-årene, vært glødende engasjert i saken. Gabriel var født og oppvokst i Stavanger, Gustava bodde der noen år i barndommen. De virket som prestepar på Finnøy 1824-37, og i Lyngdal fra 1837-54. Det var i 1844 at Gustava etter modell fra Tyskland startet en egen kvinneforening for misjonssaken, der sosialt arbeidsfellesskap stod i sentrum.

I de første årene var tiltaket høyst kontroversielt og møtte forakt og motstand. Men foreningsbevegelsen lot seg ikke stoppe, og allerede omkring 1870 fantes like mange kvinneforeninger som mannsforeninger for misjonen i Norge. Samtidig arbeidet kvinneforeningene i en egen parallell struktur uten å være formelt integrert i Misjonsselskapet. Ved århundreskiftet var forholdstallet økt til 3 : 1 i kvinnenes favør både i foreningstall og innsamlede midler, og kravet om reell innflytelse ble nå fremmet med kraft. Gjennombruddet kom i 1904 da Misjonsselskapets generalforsamling med overveiende flertall innvilget kvinner stemmerett i organisasjonen.

Mange av foreningene opererte som sosiale entreprenører. Mange hadde direkte brevkontrakt med misjonærsøstre i Afrika og Asia, ofte med spesiell støtte til kvinnerettet virksomhet. Andre hentet naturalia fra gårdene sine som de omsatte til inntekt for misjonen, eller de drev med ulike former for opplysning. En svært driftig kvinne var Dina Jonassen i Stavanger. Én dag i måneden samlet hun opp mot

120 kvinner til foreningsmøte i sitt store hus på Strandkaien. Her sydde og strikket de klær av alle slag som de loddet ut på sin årlige høstbasar. Dina Jonassen skal visstnok ha vært den første som innførte fenomenet basar i byen. Sammenblanding av kristelig virksomhet og pengespill var da heller ikke uproblematisk for mange. Det fortelles at da danske misjonskvinner på besøk fikk høre at norske misjonskvinner drev med den slags, ble de så sjokkerte at de mistet sigaren.

Et viktig trekk ved kvinnemisjonsforeningene var deres geografiske og sosiale spredning. Den innbefattet kvinner fra alle sosiale lag. Og på sin topp omkring 1950 fantes det ikke en eneste skolekrets i Norge som ikke hadde en slik forening. Bevegelsen hadde i og for seg ikke kvinnekamp øverst på sitt program. Men kravet om økt kvinnelig innflytelse var hele veien klart, og gjennom sin virksomhet var økt kvinnelig selvbevissthet og status et faktisk resultat. Bevegelsen kan derfor med rette kalles Norges første og største kvinnebevegelse.

KAPITTEL 5

GJENOPPRETTELSE AV BISPESETET OG TIDEN FREM MOT NÅTIDEN

Kristiansand stift endret i 1918 navn til Agder bispedømme. Navnemessig var dette intet annet enn en tilsidesetting av Rogaland. Men tiden var nå stort sett fra alle hold moden for en geografisk reorganisering. Biskop Bernt Støylen i Kristiansand klaget over at bispedømmet hans rett og slett var for stort. Samtidig arbeidet sterke krefter i Rogaland og Stavanger, med prost Ragnvald Gjerløw og skoleinspektør Rasmus Tveteraas i spissen, for å gjenopprette et bispesete i Stavanger for et område som sammenfalt med fylkesgrensene. På Stortinget gikk behandlingen glatt med tverrpolitisk støtte av to regjeringer. Vedtak ble fattet i august 1924 om at Stavanger bispestol skulle etableres den 7. juni 1925. Dette året var også utpekt som byens 800-årsjubileum. Gjenopprettelsen av bispesetet var selve hovedbegivenheten i denne feiringen. Vigslingen av biskop Jacob C. Petersen (1925-40) ble markert med pomp og prakt i nærvær av konge, statsminister og over 15 000 mennesker utenfor kirken som overvar gudstjenesten via høytalere, som nå for første gang runget utover torget.

Ved inngangen til 1900-tallet var embetskirkens gamle ordning med sitt ensidige styre ovenfra av regjering, biskoper og prester havnet i utakt med samfunnsutviklingen. Flere initiativ ble tatt for å etablere en valgt lek rådsstruktur ved siden av dette. Resultatet i første omgang var at det i 1920 ble

innført menighetsråd med innvalgte medlemmer, og hvor alle voksne kirke-medlemmer hadde stemmerett. Denne demokratiske ordningen ble epokegjørende for alt kirkeliv på lokalplanet, og har lagt til rette for en rekke nye frivillige engasjementer i menighetene helt opp til nåtiden. I 1933 ble valgstrukturen videreført ved opprettelse av bispedømmeråd og et nasjonalt kirkeråd i 1969.

Den nye aktiviteten som vokste frem i menighetene, krevde en ny type kirkebygg. Disse blir gjerne omtalt som **arbeidskirker**. Omkring i Stavanger bispedømme ble det i perioden 1957-2017 bygget hele 45 kirker av denne typen. I tillegg til gudstjenestelokale har disse kirkene rom for en rekke ulike aktiviteter for alle aldersgrupper; kor, musikk, klubber for barn og ungdom, eldretreff, speider, foreninger for ulike organisasjoner og mye mer. Typisk for disse kirkene er at det i lokalene foregår travel virksomhet gjennom alle ukens syv dager. Mange av dem fungerer som sosiale knutepunkt i sine lokalmiljø. De fleste menighetene har gjerne et team av ansatte med ulik yrkesbakgrunn og oppgaver.

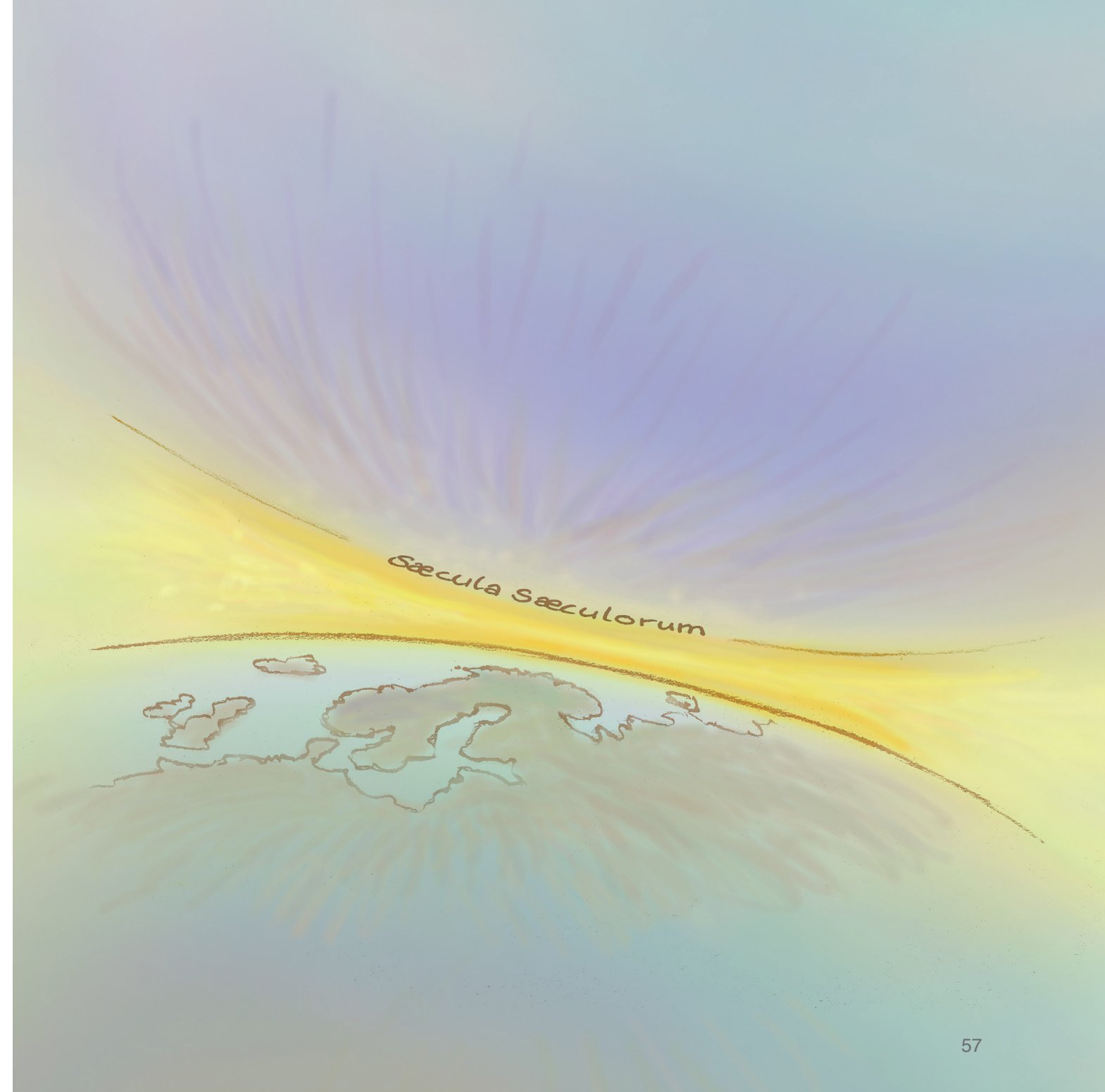
Samtidig med denne differensieringen av menighetslivet er det også i Rogaland slik at den allmenne pluraliseringen i befolkningen har gjort seg gjeldende. I løpet av det siste hundreåret har antallet kirkemedlemmer i forhold til befolkningen sunket, og nedgangen har akselerert de siste årene. Særlig har dette slått ut i lavere antall barnedåp og konfirmasjoner. Noe av årsaken ligger i økt innvandring av mennesker med annen religionstilhørighet. Men også et økende antall nordmenn har fått et mer distansert forhold til Den norske kirke. Dette gjelder også Stavanger bispedømme.

En siste, men svært viktig endring som må med i vår lille historikk over

Arbeidskirker – betegnelse på kirkebygg som i tillegg til gudstjenesterom også har andre lokaler for ulike typer aktiviteter.

Stavanger bispedømme gjennom 900 år, gjelder oppløsningen av statskirken. Etter en prosess med diverse drøftelser, utredninger og vedtak i politiske og kirkelige organer, fattet Stortinget i 2012 vedtak om å endre Grunnlovens regulering av forholdet mellom stat og kirke. Nyordningen innebar at kongens særlige kirkestyre ble avviklet, inklusive tradisjonen med egne kirkestatsråd. Ansettelse av biskoper og proster ble overført til kirkelige organ. Videre ble kirkeloven endret slik at Den norske kirke f.o.m. 2017 ble eget rettssubjekt. I januar 2021 ble så kirkeloven erstattet av en ny trossamfunnslov og av ny kirkeordning for Den norske kirke. Trossamfunnsloven har et eget kapittel om tilrettelegging for at Den norske kirke skal forbli en landsdekkende og demokratisk evangelisk-luthersk **folkekirke**. Og på lokalplanet er kirkens grunnlag og eksistens den samme som det alltid har vært; et sted for menigheten til å gi – og for alle til å søke – tro, håp og kjærlighet.

Folkekirke – populært begrep brukt i Danmark om Den danske kirke og adoptert derfra for å beskrive Den norske kirke som ikke lenger er statskirke. Den er folkekirke i kraft av sin tradisjon og størrelse, og i egenskap av at den skal være landsdekkende og demokratisk.

FRA EVIGHET TIL EVIGHET

Selv med et tidsperspektiv på 900 år sprenger et noe høystemt “Fra evighet til evighet” som tittel på denne jubileumsboken de ordinære rammene for en historisk fremstilling. Vår gjennomgang følger selvsagt etablert historiefaglig metode der kildetilfang og tolkning av dette ligger til grunn for vår kunnskap om fortiden.

Tittelen er likevel valgt med omhu: Gjenstanden for vår fortelling dreier seg om kirken, og denne har en selvforståelse som det kan være nyttig å ha et sideblikk til. Kirken selv forstår seg nemlig som en størrelse som har sin eksistens i en virkelighet som både finnes i, og som strekker seg utover den verden vi alle kjenner, og som sprenger tid og

rom. Den har sitt utspring i troen på Gud som skaper og opprettholder av alle ting, og på kirken som formidler av denne virkeligheten inn i verden.

I mangel av mer presise ord, beskrev den eldste kirke dette som en eksistens ‘in saecula saeculorum’ – som rett oversatt betyr ‘i århundrer av århundrer’. Det viser til en virkelighet innenfor en rekke av århundrer uten begynnelse eller ende. I dette perspektivet blir et bispedømmes historie på 900 år hverken kort eller lang, eller kanskje begge deler. Men i dette overlyset blir også Stavanger bispedømmes historie med sitt mangfold av aktører, virksomhet og hendelser gjennom tidene et lite stykke kirke i verden.

Bispedømmet, Domkirken og Stavanger by 900 år

DEN NORSKE KIRKE
Stavanger bispedømme

900 ÅR
STAVANGER
2025